

LES YEBES ÀS MALADEYES.

C' est insi k' on lome e walon, totes les plantes k' on s' endè sieve po médyî des mâs des djins et des biesses. Elle ont ddja stî Bén rcwerowes dins deus motîs do walon.

- * Bastin, Joseph (Abbé) "Les plantes dans le parler, l'histoire et les usages de la Wallonie malmédienne".
- * Boxus, Robert, "La flore médicale wallonne".

Portant, gn a co a-z aprinde, sapinse à binamé Pire Otdjâke ki profite di s' mestî, la k' i fwait ses tournêye dins les viyaedjes, po ramexhner des cnoxhances ki s' alént kécfeye piede po todi. Metans sol "yebe di troye", ki Boxus lome li "spigne", mins k' on n' trouve dins nol ôte motî do walon.

LI YEBE DI TROYE.

Li yebe di troye (on dit eto: li spigne), c' est ene plante, assez râle el Walonreye, mins corante ezès waides di montinnes, did la si no e francès li fno des Ales [fenouil des Alpes]. Si No e sincieus latén, c' est Meum athamanticum.

Li plante leyminme, mins co dpus les raecinêyes ki trimpèt el gote, ça ode ene miete come ene troye.

On s' sieve di ses raecenes po les maladeyes (mâ d' vinte). On s' endè sierveut eto po planter so les tombes.

Sacwantès plaeces el Walonreye la k' gn a del yebe di troye.

- * à Fraitî, a Straimont.
- * a Fraiteure.
- * a Samrêye.
- * al Viye Sâm.
- * à Grand-Haleu.

C' est a rilever ki deus des plaeces la k' gn a cisse plante la si lomèt a pô près parey (Fraitî et Fraiteure). Li Fraitî, c' est on tiene metou nén lon erî del Viere, ene aiwe ki s' va maxhî a Smwès.

Straimont (so plaeece on prononce Strémânt), c' est èn ancyin ptit ban del Walonreye, rebané avou Arbûmont. C' est l' seule plaeece k' i gn a del sipigne (et k' on sait Bén) so Basse-Ârdene, 300 a 400 metes hôt. Les cwate ôtes viyaedjes sont sol Hôte-Ârdene, 500 a 600 metes hôt.

Uzaedjes del plante.

Come yebe às maladeyes.

A l' erire-sâjhon, i fât disterer et côper les raecinêyes. On grete d' on costé d' ene tokêye po n' prinde k' ene pârt des raecenes. C' est des grossès rayires d' on bon dmey cintimete. I fât adon Bén metyî les raecinêyes, e lzès frotant comifât avou ene pitite brouxhe. Cwand elle sont Bén prôpes, on les ctaeye a bokets, 2 a 3 cintimetes longs. On les mete trimper dins on bocâ, k' on î vude del blanke gote a 40°. Po ene pougneye di raecinêyes, on mete on cwârt di lite di gote. On leye

todi les raecinêyes dins l' gote. Ele purdèt adon ene pus foncêye couleur. Ça s' wåde ad vitam eternam.

Cwand on-z a mâ l' vinte, u k' on a les trantchêyes, on boet on tchiket d' ene trake, mins nén dpus. C' est seur, et ça gostêye on pô l' troye. Adon, li mâ est covite evoye.

Come wårniteure so les tombes.

On va cweri ene u deus tokêyes d' yebe di troye pol riplanter sol tombe. Li plante florixh en on bea blanc parapluve, avou do mayta djaene u incarnât.

Po kel plante rissôrtixhe Bén, on meteut del tere di fåde (Bén noere) disso l' tombe.

Sourdant: P. Otyacques ramexhné da Julien Maquet, Singulis, 2 / 2002.

LES PATRONS FLAMINDS KI VOEYNUT VOLTÎ L' WALONREYE.

Po sohaitî l' bounan a ses djins, l' Union walone des Eterprijhes a trové âk di bea, ki nouk n' î âreut pinsé: leyî l' raetchoe [crachoir] às patrons flaminds ki vnèt mete leus cwârs el Walonreye.

El Walonreye, on mete les cosséns so les xhames po nos rçure, derit i Luc De Brachere, li prezidint do fjheus d' sâçussons Ter Beke. El Flande, ci n' est pus todi insi !

Tant k' al Hesbaye, gn a la les meyeusès teres do payis. Elle ahâyèt pâr Bernard Haspelagh (Hesbaye Frost, vindeu d' edjalêyès verdeures). Li mwindouve est pus tchire k' ôte pâr e l' Urope, c' est l' veur, dit-st i platezak, mins les ovrîs sont eto pus vayants, et pus capâbes.

Po Jan Ide di Spanolux, ene fabrike di plakes d' unalites, i trove e l' Ârdene do bwès po fé, et des ahesseus dins l' cotoû, et co des subzides del Redjon Walone di rawete.

"I sereut kécfeye tins di rmete a l' oneur li vî spot beldjikin : "Flaminds, Walons ci n' est k' des ptits nos po des frés", î rva-t i l' boss des Ter Beke. "Çou k' on-z ôt braire sovint, ki les Walons sont des nawes et l' les Flaminds des evayixheus, c' est des idêyes tote fwaites, k' i fât asprouver di s' è mete cwite.

Li seu pont ki tos les Flaminds rgretèt, c' est k' les Walons sont si flâwes dins l' pratike des langues etrindjires.

On n' ridirè mây assez li toirt k' on-z a fwait âs Walons li djoû k' on lzî a disfindou (sicolodjicmint) do djâzer walon, leu prumî lingaedje. On-z a spiyî li djimnastike do tuza ki permete di djouer dins s' tiesse avou deus langues, et did la, d' end aprinde âjhey mint ene troejhinme u ene cwatrinme.

Lucyin Mahin, li 19 di djanvî 2005.

LI FOTOGRAFEYE.

Li fotografeye, c' est l' bouye di saetchî des poitraits. Li ci ki fwait çoula di s' mestî si lome on fotografe u on saetcheu d' poitraits.

C' est Sherington, on fizicyin, k' a-st eployî ç' mot la pol prumî còp e 1839. I vout dire e grek « sicrijaedje avou del loundire ».

Â cmince, c' esteut purade po saetchî l' poitrai d' ene djin po on sovni a wârder dins l' famille.

Li fotografeye eploye les waxhes electromagnetikes ki vont di l' infrarodje a l' ultraviyolé, mins copurade li veyâve loundire.

Li fotografeye sieve eto po les medias (gazetes) les lives. Mins gn a eto des ôtes ovraedjes come li fotografiaedje âs infrarodjes d' èn avion, ki mostere k' i gn a des âbes ki sont malâdes ene sawice.

Les waxhes electro-magnetikes.

Ene waxhe electro-magnetike, c' est ene waxhe enondêye fizicmint tot tchâfant, todi pus roed, ene noere sacwè. Les waxhes k' endè vont rexhe, âront ene waxlire todi pus ptite. Gn è soudrè, ene après l' ôte :

- * les waxhes do brut (li son).
- * les ultra-sons.
- * les waxhes radio.

- * les waxhes tévé.
- * les waxhes radar.
- * les microwaxhes.
- * les infrarodjes.
- * li veyâve loundire.
- * les ultra-viyolés.
- * les rais X
- * les rais gama
- * les rais cosmikes

Istwere del fotografeye.

Les Greks avént ddja trové l' atuze del Noere Tchambe. C' est ene boesse avou ene loundire âdvins (ene tchande, metans), et trawêye d' on tot ptit trô. Les rais del loundire pasnut pâr ptit trô, et rdessiner li tchande a l' evier so on meur.

E 1727, on découvre ki les sés d' ârdjint, copurade li nitrate, noerixhèt al loundire.

C' est Daguerre k' a fwait les prumîs poitraits d' djins. Li tins d' pòzaedje esteut di 10 a 20 minutes. Les sés d' ârdjint estént metous dins do colodion k' on aveut vudî so ene plake di veule. Çoula s' passêve diviè 1850. Ene miete pus tâd, on-z a replacé l' colodion pa del djelêye d' oxheas.

Al fén do 19inme sieke, on passe â bromeure d' ârdjint, k' esteut metou dins des boesses : c' esteut des setchès plakes, et pôreut on dire, li prumî « fime ».

Les prumîs vrais fimes, estént fwait di nitrate di celuloze. I blamént come po rire.

E 1888, Kodak a basti li prumî aparey, ki n' esteut k' ene biesse boesse di bwès, avou on trô et on fime.

Les frés Lumière fourît les prumîs a prinde li poitrait d' ene moxhe al lâme ki baltéve des aiyes.

Li novele grande avanceye pol fotografeye, ç' a stî l' avnowe des apareys sins fimes (didjîtâls). Les militaires end avént ddja e 1960, mins on n' les vleut nén vinde, po n' nén fote so leu cou les gros vindeus d' fimes, come li société Kodak, ki ratchtéve tos les noveas bruvets.

Les apareys sins fimes ont divnou foirt corant dins les anêyes 2000.

Pitit motlî del fotografeye.

* *divant-plan* : çou k' gn a tot près so ene foto.

* *erî-plan* : çou k' gn a à lon so ene foto.

* *sordjoû* : on sordjoû, c' est on poitrait saetchî cwand ene loumire loume did pa padrî so çou k' on vout fotografyî, dismetant ki l' aparey (u l' fimrece) riwaite li sourdant del loumire. Ça fwait ki çou k' on vout prinde e poitrait est metou inte les deus. Dabôrd, i va rexhe come ene ombrire.

* *diyafrague u bâcnire* : pitit agayonaedje ki drove et ki rclôt li trô del bâkete d' èn aparey foto.

* *picxel* : On picxel, c' est li pus ptite unité d' ene imådje limerike. Li mot provént di l' inglès picture element (elemint d' imådje). On picxel est onk des ponts ki fjhèt l' reprezentacion d' ene imådje el memwere d' ene copiutrece. À puis sovint, gn a télmint des ponts, et i sont télmint ptits ki, on còp metous so papî, ou hàynés so ene waitroûle, l' ouy del djin èn

voet pus k' ene seule imådje, ca l' frontire inte les ponts n' est vormint pus veyâve.

Rawete: li colodion.

Li colodion, c' est on maxhåd d' alcol et d' eter avou des ptits bokets d' wate.

On s' sieve do colodion e cérudjeye po fé on pansmint ki plake a ene plâye, a ene kernaxhe.

On s' end a siervou e fotografeye, divant l' arivêye des setchès plakes.

Dins sacwants bateme di studiants, on meteut, al fén del ceremoneye, ene pougneye di colodion so les pârteyes des bleus, ki dvént dire troes côps en erote

*Oufti, k' c' est bon,
El colodion
So mes couyons*

Come ça picive foirt, i s' alént laver do còp après.

Sourdant : coferince sol fotografeye al copinreye di Rindeu, li 7 di mâss 2004, prezintêye pa Pierre Bartos, avou des rawetes pexheyes sol Wikipedia.

Les biyets do Djambwès pâjhire.

LES VICANTÈS PIRES DA NAMEUR

Dispoy sacwantès anêyes, come i gn a nén bràmint des djins ki vont a messe, a Nameur on-z a cloyou

sacwantès eglijhes. Pupont d' messes laddins, savoz.

L' eglijhe da Sint-Lou, on l' a co leyî à lådje, po fé des concerts et des spectâkes. On s' dimandreut bén si ene eglijhe, c' est on timpe, come amon les payins, et k' on n' sâreut eployî a ene ôte sacwè ?

Dji dirè, po cmincî, ki ci n' est nén l' benoete ôle u l' benoete aiwe ki rind sinte ene mâjhone di pires, mins les vicantès pires : les djins.

Vola pocwè nost eveke da Nameur, li Monsigneur André Léonard, a raprusti l' eglijhe da Sint-Lou, avou des vicantès pires, et-z î mete li Cominâlté des Beyatitudes.

Les peres k' on lome « Les Beyatitudes », c' est des djins ki s' rapoûlnut tos les ovrâves djoûs, al nute, et s' priynut i a Sint-Lou.

A on cwârt a shijh eures al nute, divins li spexheur, ene boune sour amousse, tote blanke mousseye, et s' mete padvant. On rlidjeu dene des lives di messe azès djins, et ataker avou ene priyire del vesprêye u on tchaplet. A shijh eures et cwârt, gn a ene bele messe ki s' mete en alaedje, avou des tchantreyes ki vegnut purade do Levant. On direut k' on-z est a l' abeye da Tchevtogne, nén a Nameur, sapinse mi. Totafwait est tchanté ; mins vos âroz tolminme on pretchmint.

Po comunyî, les djins pudnut eto l' câlce, savoz,

come il est scrîf dvins les sints lives.

Li messe foû, årvey, et a dmwin.

Les djudis après-nonne, gn a on curé des Beyatitudes ki ratind des djins, po l' cofesse u po câzer avou zels.

Tos les djoûs gn a des djins come nozôtes eto, et ça dene del couleur al vicâreye do mitan del veye di Nameur.

Li kesse n' est nén d' tchessî les ôtes evoye. Neni. Les spectâkes si fwaînutodi cwand end a. Mins les djoûs k' i fâreut k' l' eglijhe fouxhe vude, on s' è sieve po les priyires, po k' ene viye eglijhe fouxhe todi ene eglijhe; k' ele si mete d' astampé so les deus pîs : li culteure d' on costé et l' priyire did l' ôte.

Djôr Sfasie.

LES ADJEYANTS DO WISCONSIN.

I sont a pô près 14 pîs hôts (4 metes et dmey), et 220 lives pezants (ene grosse cintinne di kilos). Li ci k' elzès tént bon, i doet aveur on bon balant cwand i rote avou. Il est muchyî dvins, et il a ene pitite loukete po rwaitî wice k' i va.

Les deus adjeyants do Wisconsin, c' est ene bistoke ki des viziteus walons ont fwait à " Peninsula Belgian American Club " e 1985. C' esteut l' dijhinne côp ki des Walons amerikins alént

viziter l' Walonreye, et des Walons d' Walonreye, aler rvey Brussele et Nameur (e Wisconsin !).

Les deus adjeyants estént ddja etraityîs: il avént aprin leu mestî so des dicâces el Walonreye.

I rprezintnut Djâclene Di Croyî, ene contesse do 16inme sieke, et John Joseph Streycmans, on scrinî d' Walin, k' aveut egadjî des cints d' Walons po ndaler avou lu e l' Amerike.

C' est l' Djôzef Stricman k' a-st askepyî li viyaedje di Walin-e-Wisconsin (dilé l' frontire inte les conteye di Brown et d' Kewaunee). Il î atchta ene mâjhone, et basti ene eglijhe.

Si fi fourit onk des prumîs a s' î maryî.

*Kim Potier Davis,
Secretary-Treasurer,
Peninsula Belgian American
Club; li 4 di may 2004.*

Les Walons el Suwede. (shûte)

WALONS E L' SUEWEDE

Inte li tchestea et l' eglijhe.

Tos ces borks [bruk e suwedwès] la estént bastis todi sol minme plan. D' on costé, gn aveut l' tchestea do mwaisse del foidje. Di l' ôte des costés, vos avîz l' foidje, li viyaedje et l' eglijhe, ki c' esteut l' clotche k' erîlève li vicaedje di tos les djoûs.

Tot loucant les tchesteas ki sont la bastis, nén dandjî d'

fé on dessin po vey ki les mwaises des foidjes avént bén l' moyén.

Li tchestea d' Österbybruk n' est nén ossu plantiveus ki les cis d' Leufsta ou Forsmark. I date do 18inme sieke. Di 1802 a 1916, c' esteut dal famille Tamm. Les guides î mostrèt co l' fâtûle rôlant do dierin prôpietaire.

Co asteure, on-z ôt brutyî ki, tos les djoûs à matén, les eployîs do tchestea rtrovèt l' fastroû en ene plaee diferinne do djoû di dvant al nute. C' est li spér do dierin des Tamm ki s' î rvént rpoizer ene miete totes les nutes.

Di 1917 a 1932, l' ârtisse-pondeu Bruno Liljefors a vnou dmorer à tchestea d' Österbybruk. Il î aveut astalé si atulî dins ene pitite bastijhe astok do tchestea.

Pol djoû d' ouy, li tchestea est l' prôpiété del Fondâcion Bruno Liljefors. Avou li ptite eglijhe metowe djuste dilé, il assaetche brâmint des djins k' î vnèt fiesti leus noices. Gn a minme ene tchambe à plantchî po les djonnes maryîs.

Dins les colidôrs, gn a eto on mostra des litografeyes di l' ârtisse suwedwès Sixten Haage. Ces bwès la racontnut l' advinteure des Walons del Suwede. Li pondeu a stî rcweri dins tos vîs papîs po rfé ces dessins la li pus djuste possible.

Les cominâltés des borks comprindént les ovrîs des foidjes, mins ossu brâmint

des omes di mestî.
Sacwantès foidjes, c' esteut
pâr des viyaedjes walons
ribastis tés kès el Suwede.

Totossu bén les
tchesturlins ki leus vârlets
et leus meskenes, c' esteut
eto des abagants walons.
Si djâzént i tertos li minme
lingaedje, li walon.

À dvins do bork, les djins
avént mo des avantaedjes.
Les efants rçuvént ene
"alocâcion d' dinrêyes"
(ostant d' kilos d' frumint po
tchaeke zwer) disk' a l' âdje
di doze ans. Il alént ossu a
scole. Dabôrd, end a
mwintes k' ont-st avou des
belès plaeces dins l' sôciété
suwedwesse.

Po les grandès djins, l'
ovraedje esteut waeranti a
veye. Cwand gn av' èn ovrî
ki touméve malåde, i
continouvéve a esse payî
et c' est l' restant di si ekipe
ki fijheut si ovraedje. Si l'
malâdeye duréve pâr, on l'
evoyive a l' infimreye, et il
esteut sognî pa on bârbî-
cérudjin.

Mins, les troes cwârts do
tins, les borks estént
waerantis des minêyes
paski les djins viként foirt
so zelminmes, sins hanter li
restant des Suwedwès.

Cwand i divnént pus vîs,
les ovrîs polént passer a
ene bouye nén si
nâjhixhante, et wangnî ene
miete moens. Les cis ki n'
savént pus ovrer avént
cwand minme come ene
pitite pinsion. Et les cis ki n'
savént pus tirer leu plan tot
seus, on lzès plaecive a l'
infimreye, ki c' esteut ossu
l' catreye.

Les veves rçuvént eto ene
sôre di pinsion.

Les Walons estént pus
avancîs k' les Suwedwès. Il
estént eto pus prôpes. Tos
les semdis, i s' bagnént. Il
estént todi bén moûssîs.

Dins les Walons, on
wârdéve li schâlance
sociâle. Insi, dins les
eglijhes, les tchesturlins
avént des tcheyires da zels.
Les foirdjeus et leus familles
avént eto des plaeces por
zels.

Pocwè k' les Walons d'
Suwede ont tant metou d'
tins po s' mete avâ les
Suwedwès ?

Po cmincî, pask' i n' avént
nén l' minme rilidjon. Les
pasteurs d' avârla ni
voeyént nén d' on trop boun
ouy ces abagués la k' avént
fwait vni leus prôpes
priyesses et k' avént leus
prôpès scoles.

Mins nos Walons d' Su-
wede estént i calvinisses ?
Et k' adon il ârênt bagué
evoye a câze del rilidjon.
Nén rovyî kel Principâté d'
Lidje, avou on Prince-eveke
a s' tiesse, esteut catolike,
et kel rilidjon des djins
esteut li rilidjon do Prince. C'
esteut parey ezès Bas-
Payis otrichyins.

C' est l' veur ki, ezès
16inme et 17inme siekes,
gn a mo des Walons ki s'
ont sâvé del Walonreye a
câze k' il estént protestants.
Mins, po l' ebaganance eviè l'
Suwede, on-z a les pinses
ki c' esteut po wangnî dipus
di cwârs.

Les di Djer, zels, s' avént
cviersîs al rilidjon
protestante, dedja divant d'
cwiter Lidje, dazâr. Mins c'
esteut purade les gros u les
intelectuwels ki divnént
protestants. Les ovrîs et les
omes di mestîs des ptits
viyaedjes del Walonreye
divént purade esse dimorés
catolikes.

E 1625, li gouverneu
djenerâ des Bas-Payis
catolikes aveut espaitchî âs
ferons et les ovrîs des
foidjes namurwesses d'
ebaguer foû payis. E 1627,
li lwè esteut stindowe a
totes les provinces âdfoû
do Payis d' Lidje.

Po-z espliker ci lwè la, les
otorités volént ki ça fouxhe
po disfinde li fwè catolike.

On coprind eto les djins d'
nos djins, el Suwede, avént
dmore des bons vicants.
Pâr diferins des Suwedwès
protestants, brâmint pus
straegn's.

Gn aveut co ene sacwè:
dins les borks, gn aveut
brâmint dpus d' omes ki d'
feme. Des omes djonnes et
foirt, et k' estént voltî, paret
i, des « djhan-coméres »...
(a shuve)

*Philippe Bastin, metou sol
Daegntoele pa Marcel Evrard,
ratourné e walon pa Pablo
Sarachaga.*

LI BÉN-MAGNÎ WALON.

Ci n' est nén po des
pronnes k' on lome insi li
"gastronomeye" e walon.

Vocial dizo, vos âroz ddja
ene pitite idêye di çou k' c'

est on "stron d' poye" (ci n' est nén çou ki vs pinsez).

Et vos sâroz, po vosse govienne, çou k' on rsintéve ezès anêyes 1930, cwand on-z esteut à Congo sins pupont d' "tâtes walones".

Àresse, cwand les Walons ont mostré pol prumî côp às Amerikins come i savént fé les dorêyes, a l' espozicion di Chicago e 1934 (si djel tén bén), les Amerikins ont lomé ces tâtes la "Belgian pies".

Vos pôroz vey si dji n' mi brouye nén tot clitchant so ene adresse :

<http://wa.wikipedia.org/wiki/dorêye>.

Did la, vos pôroz rpotchî sol pâdje des amagnîs walons, et kécfeye li recrâxhî ["engraisser", compléter] avou vos cnoxhances.

Emile Romain, k' a scrît l' boket ki shût so les tâtes, c' est èn ome ki skepia a Couyet li 2 d' djulete 1902, et il a morou e 1986.

Ses scrijhaedjes datnut des anêyes 1930, la k' il esteut prof di francès e Congo. Les tecses estént eplaidîs dins ene gazete d' adon. I sinéve «l' Arsouye».

I cnoxheut bén l' walon, mins i n' l' a nén transmetou a ses efants, çou k' i rgretèt ene miete, asteure.

LI STRON D' POYE.

On stron d' poye (e francès d' Beldjike, caca d' poule), c' est èn amagnî walon

foirt simpe. C' est ene fadêye fwaite avou ene coûtche di crinme di laecea, et ene coûtche di sirôpe. C' est on mot k' on dit aprume e Paysis d' Heve.

Pondants et djondants.

Dins les cinses, divant 1970, on leyive todi deus pailons d' laecea ki tchâfént sol dirî del sitouve. Do cô k' il estént po boure, on les meteut lon erî d' l' aisse, et li crinme montêve tot doûçmint.

Les vatches d' adon, ci n' esteut nén co des grandès dneuses k' on lzî mode 25, 30 lites (avou 30, 35 grames di crinme à lite). C' esteut des emîtrines, ki dnént cénk a dijh lites, kécfeye 15 mins nén dpus. Eto, c' esteut do pus spès laecea (40 a 50 grames di crinme à lite). Cwand on l' leyive sol sitouve tote li nute, on-z aveut câzu on doet d' crinme à matén.

On l' sitindeut so ene pîce di mwîn u ene rosteye.

Disso l' coûtche di crinme, on rmeteut co ene pitite coûtche di sirôpe. Li maxhaedje del blanke crinme et do noer poéré dinéve ene couleur come les polenes di poyes. C' est po ça k' on loméve ces tâtes la, po rire, des strons d' poye.

Come gn a pus waire di crinme dins l' laecea d' botike, et k' i gn a todi moens di stouves à bwès, on fait purade des strons d' poye avou avou del makêye.

LES TÂTES DEL WALONREYE.

Dji so bén seur k' i gn a nén, pattavâ l' Congo, on seu Walon capâbe d' awè rovyî l' sovnançe des "dicâces" di s' djonnesse. Nos camaerâdes les Flaminds, yeuss eto, ont leus belès "kermis" come i dijhnut; eyet d' après çk' i gn a dins les lives, so les tâvleas des grands pintes ou bén tot simplumint d' après çou k' on-z a etindou dire et raconter, ces dicâces la, ça doet esse ene sacwè d' djondou ! ...

Mins on n' mi ritirè nén del tiesse ki les dicâces walones valnut bén leus sours flamindjes. Dji dirè pus : nos dicâces ont ene sacwè ki n' est k' da yeuss, on detay ki fait k' on n' pout nén rnoyî leu-n estat civil.

Avoz dviné ?

C' est l' tâte, el boune tâte walone, el tâte di dicâce, si avnante k' on l' mindje dedja des iys divant d' el sayî, si tinre ki s' crousse fond dins l' boke come on cougnou d' Noyé...

Oyi, e fwait d' pâstaedjreye, après l' tâte walone on pout tirer l' eschâle !

Pârlez m' des tâtes às pronnes, às ceréjhes, às pemes, às gurzales, di l' tâte à souke eyet di l' cene a l' cassonåde k' on aroze di laecea po k' ça dvegne come ene caramele fondante...

Si vos estoz, come mi, ene pitite miete golafe, vos n'

sondjroz nén sins rgret ki Tchâlerwè est l' pays del fene tâte à còrin, ki l' dorêye est l' pus bea efant d' Lidje, ki l' Namurwès est fir di ses flamitches à froumadje, et k' a Nivele, el tâte a l' djote n' a nén s' pareye so l' tere...

Ké dalaedje, mes djins, dins les coujhenes del Walonreye, cwand on s' aprestêye a fé l' tâte po l' dicâce ! Ni vos figurez nén ki l' feme walone - el vraiye ! - vòreut fé minti s' reputâcion e s' contintant d' atchter ses tâtes à boledjî... "A, mins, po ki m' purdoz ?", direut ele, "c' est m' tâte ki vénrè so l' tâve dimegne ki vént !"

Et en efet, c' est sinne el meyeute di totes, k' on pôre deguster e s' erletchant.

Ptete Bén k' ele frè cure ses tâtes à for do pâstî, mins c' est leye, li feme walone, ki tént a arindjî les savants melandjes di farene et d' laecea, d' oûs et d' boure, di souke, di leyes [levures]

...

El pâsse, k' on prustit e l' erlevant sovint po k' ele fouxhe Bén ledjire, vos a ene bele djaene pea, doûce come do satin; elle est si aguixhante k' on a mâ s' cour d' è còper des bokets, po les estinde dins les platenes et di l' piker a còps d' fortchete po rabaxhî ses boursoufleures...

Mi, cwand dj' esteu gamén, çou ki m' plaijheut l' pus dins tot ç' tralala, la, c' ît les casroles di còrin. A poenne gn aveut i ene di vude ki dj' l' apicive; dji m' ashideu so les cwâreas del coujhene eyet, l' casrole Bén serêye dins mes djambes, pus mannetes ki prôpes, dji l'

erletchive et dji m' meteu a rusteler l' emay avou mes doets e m' dijhant : "Ké damadje ki ç' n' est nén l' dicâce tos les dimegnes ! ... "Cwè vloz, on a tchaeconk ses ptits dfâts ! ...

Mins c' ît si bon, les fonds d' casrole, a pô près ostant k' el tâte leyminme, el boune tâte des dicâces walones.

*L' Arsouye (Emile Romain).
Po-z aveur les mwaissès modêyes (sicrites come di ç' tins la), atôtchîz :
Leurquin-Romain, Coputiene,
10,
6920 Freyeu (Froidlieu Wellin).*

LI WALON AVÀ LES VOYES.

Paul-Hinri Thomsin vént di rexhe li pus ptit live mây eplaidî e walon, veyanmint k' i n' est ki 5 cm hôt : li walon avà les voyes.

End a fwait 10.000 k' ont stî dnés tot avà martchî d' Noyé a Lidje.

Po l' atuze [concept] do live, nos schoûtrans li scrijheu : Paul-Hinri Thomsin :

« Bon kel walon est on bea cado ki nos avans-st avou d' nos tâyes, dji lyi a volou rinde li statut d' bistoke. Po s' fé buskinter sifwaitmint, les djins ont corou après come ci n' est nén possible. Adon s' end a-t i pus pol djoû d' ouy. » Bén damadje ! Bén damadje, toti !

Apus k' end âreut co onk u l' ôte dins on vî cofe ? Dimandez lyi toti, rowe do Vî Molén, 183, a 4451 Djouprele.

C' est l' honteus kel piede !

POQWÈ ON NOVÈ DICSIONÈRE WALON.

C'èst so l' trévin dèl deûzinme mitan dè XIXinme siéke qui l' Walon scrît s'enondêye èt on trouve saqwants scrîyédjes di totes lès sôres (tèyâte, powèzèye, fâves, traductions, romans...), di d' la on-n-a-st-avu mèzâhe qui tot l' monde sicrêye dèl minme manière.

Al fin dè siéke Jules Feller èst tchêrdjî pa l' " Société de Langue et de Littérature Wallonne " di fé dè propôzicions so ç' quèsse la. Si rapòrt serè-st-agrèyé è 1901 èt mètou an pratique è XXinme siéke mâgré lès halkineûs (Lès walons n'inmèt nin qu'on candje leûs-âbitudes èt di pus' i n'a nolu qu'a l' pouvèr di dîre çou qu'i fât fé po scrîre è Walon).

So l' minme moumint Jean Haust èsteût tchêrdjî di fé on dicsionêre Walon-Francès. À k' mincemint dè XXinme siéke lès djins ni djâzèt qu' râremint ôte tchwès qui l' Walon, mins quâzî tote li vèye culturêle si fêt è Francès (gazètes, littérature). Li Francès èstant l' lingadje dè bordjeûs èt l' Walon l' ci dè p'titès djins. Lès dicsionêres qu'ègzistînt èstînt fêt po n'ner l' traduction francèse dè mots Walons èt d' wice qu'i m'nèt.

Li scole dim'na obligatwère è 1918 èt, avou l' complicité dè parints, qui vèyînt d'vins l'instruction in-ustêye po qu' leûs-èfants dim'nèsse ine saquî, li pouvèr politique fat qu' lès lèçons ont stu n'nés è Francès. On kidjâzéve li Walon èt on disfindéve às-èfants d'èl

djâzer è scole. Cès-chal î intrît tot n' kinohant qui l' Walon èt 'nnè sôrtît tot k'nohant l' Francès.

È 1930 parèt li dicsionêre Walon-Francès d'a Jean Haust. A Lidje, dispôy ci timp-la, ciste ovrêdje a d'monou li référince dè bon scrîyeû walon.

Po l' djoû d'oûy, li Walon a todî dè succès à tàyâte èt d'vins dè cåbarèts mins, n'èst wére léhou. Li Walon èst fêt po-z-èsse djâzé èt on pôreût creûre qui li scrîre ni chèv a rin, portant ni rouviyans nin qu' nos-avans dè cints èt dè mèyes d'oûves bin fêtes sicrîtes è Walon.

Lès djônes ni djâzèt pus wére li Walon èt si nos volans èlzî transmète li lingadje di nos tàyes èt 'lzi pèrmète di fé pàrtèye dè djins sincieûs di nosse contrêye, i fât 'lzi n'ner lès-ustèyes po s' mète al hôteûr.

Lès règues dè Walon qui nos-avans-st-âpris, tot l'ètindant tot djônes, nos-éfants èt nos p'tits-éfants ni pôront lès-âprinde qui d'vins dè-ovrêdjes ou tot loukant dè manifestâcions culturéles.

On dicsionêre deût-èsse l'imådje di çou qu' lès djins dihèt èt mètou a djoû fêt-a fêt. C'èst çou qu' Jean Haust dimandéve èl prèface di s' dicsionêre.

Li Walon è-st-on lingadje qui vike. Tos lès djoûs, dji rèsconteûre divins dè scrîyêdjes dè mots qui n' si trovèt nin è m' dicsionêre, dè mots qui volèt dire ôte-tchwès qui d'vins l' timp ou dè novès mots qui lès Walons dihèt asteûre ; di pus', lès cis qui scrîyèt ont mèzâhe d'on dicsionêre

qu'èlzî pèrmète di scrîre li Walon qu'i djâzèt.

Si l' situâcion l' pèrmète " la Wallone " èl rifrè a-mâ pô d' timp.

È Francès, li p'tit Larousse riprind, d'vins sès définicions : - nonante tot précîzant qui ç' mot èst d'ûzêdje èl Bèljique èt èl Suisse. - ilet d'vins lès-Antîyes. - magasinier à Canada. - peuchère è midi dèl France...

È m' dicsionêre, on pout trover lès diférintes manîres di loumer lès minmes saqwès sorlon lès viyêdjes. Li solucion qu' dj'a-st-adopté po Lidje poreût-èsse li minme po turtos. L'îdèyâl sèreût d'alârdji çou qu' dj'a fêt po tote li Walonerêye èt d' propôzer, tot rèspectant lès règues d'a Feller, on dicsionêre riprindant l' Walon dè difèrintès rèjions, çou qui donreût ine ortographe normalizêye, qui tot l' monde pôreût comprinde grâce à rassimblumint dè diférints vocabulêres.

Di pus' cisse solucion pèrmèteût ine pus grande ouvèrtûre a turtos po poleûr intrer èl litèratûre dè vwèzin sins r'noncî a çou qu'il èst. - Simon Stasse, Chambralles, 16, 4920 Aiwêye (Aywaille).

**ENE SHIJHE AVOU
DJHAN-FLIPE
LEGRAND.**

Adrovaedje.

- Cwè çki c' est k' on doyâre ?

- On doyâre u on doyâve ? Paski ci n' est nén parey. Ki: a Lidje, ambedeus si prprononcèt "doyâ". Mins

cwand c' est dins des nos d' plaeces, c' est purade d' on doyâre k' on djâze.

- A ! on doyâre, c' est çou k' on lome e francès "douwaire", c' est clair !

- Vo nos la crâs avou ça ! Cwè çki c' est, on "douaire", e francès ?

- Alez s' vey e splitchant motî do walon u so l' eciclopedeye Wiki. Vos ndè sâroz ostant k' mi. Mins pocwè m' dimandez ça ?

- Pask' i gn a a Stâvleu ene rowe do Doyâre. Dji m' dimandéve s' i gn a eût nén la, divins l' tins, on rlomé bwès d' poye.

- Dandjreus k' nonna. Gn a eût purade la, dinltins, des tchamps ki rivnènt, après l' moirt do dierin vicant d' ene cope, al fabrike d' egljhe. Ça fwait ki : "sol Doyâre" vôreut kécfeye dire "so les tchamps d' fabrike".

- Mins cwè gn a-t i d' si râle sol Doyâre di Stâvleu ?

- O! rén k' î assaetchreut les tourisses. Mins li d'morance d' on bèn binamé noû waloneu, Jean-Philippe Legrand.

Vicâreye.

C' est li ptit-fi da Camille Gaspard, on scrijheu e walon et rcwèreu sol walon d' Wene.

L' ouve da Gaspard a stî ristudieye lanawaire pa Françwès Duysinx (li Bon Diu si âme), k' a-st eplaidî deus papîs sol Camille dins li rvowe "Wallonnes" di l' SLLW dîzo l' tite "Di l' eraire

al pene" (ratourné e francès, come di djustice). Po dire li veur, c' est nosse Djhan-Flipe k' a ramexhné tos les vîs papîs di s' grand-pa et lzès pruster, por lu bouter dso, a Françwès Duysinx.

Dins ké lingaedje k' il ont djâzé adon ? Dj' a rovyî del dimander a Djhan-Flipe, mins dji wadjreu ki c' est e francès. Ni m' dimandez nén pocwè ! Ça nos moennreut trop lon.

Todi est i kel Djhan-Flipe, lu, s' a metou a rdjâzer walon. Avou s' grand-mame, aprume, k' a morou al prumire munute di l' an 2000. Come s' ele n' âreut ratindou k' çoula, po ndaler pol Laid Wâtî !

Si ptit-fi s' a metou a rdjâzer walon, di dj', pâr avou sacwants djonnes di si âdje d' après Ståvleu et Belvâdlé-Mâmdéy. Inte di zels, des ptitès cmeres k' ont wangnî li bate "Mamjhele Lingaedje", u des ôtes ki s' ont metou a tchanter e walon.

Minme avou ses soçons ki lyi vnèt dire bondjoû, i saye di bate copene ene miète e walon.

Nos avans passé, e moes d' octôbe 2004, tote ene shijhe pâr e walon. C' est la ki dj' a discovrou totes les apriyesses do ptit-fi Gaspard.

Li ci ki n' a k' on toû, i n' vike k' on djoû.

Pol walon, po cmincî. Djhan-Flipe aprestêye on live so s' tâye. Il a ddja rashonné tos ses scrijhaedjes. Come, di s' mestî, i boute brâmint sol Daegntoele, nos nos avans

ehâsté, cisse woeye la, do fé deus hagnons so l' eciclopedeye Wiki, onk por lu et onk so s' grand-pere.

La, so rén do monde do tins, i vos relîf li pus bea - a si avizance - des arimeas da Camille Gaspard. Eyet, sol pî sol tchamp, elzès mete so les fyis, avou li djivêye etire des tites des scrijhaedjes di s' tayon-oteur.

Divant ça, i vos aveut recité d' ene trake tot on long powinme di s' grand-pere.

Mins ci n' est nén l' tot. Djhan-Flipe est eto èn ârtisse: djouweu d' instrumints et danseu. I fourit minme sicoleu a on festival di danses did diltins a Andujas, e Portugal. (Il a des atnances pa làvâ).

Dji n' vos a nén co dit ene sôre : èn ôte di ses pasmints d' tins, c' est d' fé a magnî. Nos avans sopé avou ene clapante sope âs poreas et on wastea d' crompires avou do hatchisse di tchâ. A vos fé gleter !

Li Djhan-Flipe a ddja moussî a djonds pîs dins li ptit viyaedje des waloneus.

Il a prezinté li dierin "Mamjhele Lingaedje" (2004). Il a eto fwait des intermedes po des recitaedjes d' efants, mins la, i n' a nén wârdé bon sovni di l' adjinçnaedje del shijhe, trop longue et fortcherdjeye.

Il esteut eto on loukeu, foirt a l' awaite, do dierin festival del tchanson walone (decimbe 2004).

Pôreut vali k' i toume purade so des waloneus ki vikèt leu lingaedje, et l' djâzer a tot cōp bon, ki so les cis *qui défendent les patois du terroir, si*

savoureux, entre autres le dialecte de Wanne, éminemment différent de celui de Stavelot, et avec le souci constant que ledit dialecte reste vrai, excluant tout lexème non attesté, et évitant de parler en wallon des domaines nouveaux, car on ne met pas le wallon à toutes les sauces.

Al grâce di Diu et da Sint Rmâke, ki rtchessa l' leu tot lyi djhant : "E stâve, leu ! (c' est l' fâve etimolodjike di Ståvleu).

Lucyin Mahin, li 23 d' djanvi 2005.

* Dipus d' racsegnes so Camille Gaspard :

http://wa.wikipedia.org/wiki/Camille_Gaspard

* Dipus d' racsegnes so Djhan Flipe Legrand :

http://wa.wikipedia.org/wiki/Jean-Philippe_Legrand

Mâlâjheys mots di ç' papî cial :

http://rifondou.walon.org/waloneus_rescontes.html

Corwaitaedje d' on roman e walon :

LI FAMILLE SINTE (Emile Sullon)

Li famille Sinte, c' est on roman e walon, sicrît pa Emile Sullon e 1999, et k' a vudî après s' moirt âs eplaidreyes Dricot, a Lidje, e 2002. Avou ses 204 pådjes, pâr e walon, c' est l' pus long roman mây publiyî e walon.

Les tinmes del "Famille Sinte"

C' est l' istwere d' ene famille, so troes djermeys

di djins, avou les brogues "come end a dvins totes les familles".

N a ossu, stitchî à mitan, ene sôre di pti roman policî (p. 117-167) la k' on va rcweri kî çk' a hiné on côp d' coutea dins les coisses do mwaisse di scole.

Li troejhinme tinme, c' est les etrevéns ki les Bedjes ont viké, dispu 1870 (exploraedje do Congo) et disk' a 1983 (tronnmint d' tere so Lidje).

Insi, "li Sinte famille" est, tot e minme tins, on roman sicolodjike, istorike et policî.

Racourti, kitaeyaedje et rplaçaedje dins li spâce eyet dins l' tins.

Li roman est côpé e deus bokets.

Li prumî boket (p. 9-115) si passe di 1870 a 1925. On cmince e Congo la k' Yacinte Sinte (on bea no, douwô) cwire après del hoye. I va trover do keuve, avou l' aidance d' èn indjenieur francès. Mins e 1910 (p. 25), les "Sinte" rivnèt à payis et si rsetler a Viyé.

Ké Viyé ? C' est consecant, poy ki tot l' restant do live si passe drola.

Ebén, li pôve sicrijheu l' a rovyî luminme, et l' roman est foû k' i n' s' end a nén co rsovnou. C' est po ça k' i mete on *Nota bene* al fén do live (p. 207) po dmander d' l' aidance às lijheus, si, motoit endè sârént pus ki lu.

Çou k' est seur, c' est k' c' est nén lon erî d' Lidje, ca les Viyîtwès did la vont-st à notâre et à cinema a Lidje. Ci sereut Viyé-às-Cwate-Clotchîs, mins ci-la n' est

nén dins l' djivêye des limeros del posse...

C' est a Viyé ki les cwate efants da Yacinte et Djuleye si vont maryî, fé zelminmes des efants, eyet s' margayî inte di zels ey avou les bea-frés et sours po l' eritance.

Li deujhinme pârteye kimince e 1935. On-z a zouplé 10 ans. C' est l' boket a môde di "roman policî", ki va eto moenner les persounaedjes tenawete di l' ôte costé del frontire des lingaedjes.

El pådje 167, on rest co dijh ans pus vî, e 1945. E on rtoume so les histous des manaedjes. Ci côp cial, avou l' djermêye des ptits-efants ki n' vikèt nén avou les brogues des parints. C' est minme ene pitite-feye da Yacinte ki va esse les câzes kel no "Sinte" si va wârdar a Viyé, ca ele fwait troes efants sins esse marieye.

Po dire li vrai, li roman s' arestêye do tins d' l' après-guere, la k' on va strimer on monumint às rezistants. Mins ç' monumint la va esse dismolou e 1983, et on dischindant des "Sinte" î aler ramasser ene plake...

Ci sereut la, po dire, on pti cloyaedje do roman.

Corwaitaedje do live.

Li djudmint da Sullon so les margayes des familles.

À cminçmint do roman, Sullon nos adviertit :

Vos dvoz pinser ki dji n' so waire djoyeus. Ki vloz vs ! End est del famille "Sinte" come des ôtès familles. Les mizeres n' è spârgnèt nole.

Et vocal câzu l' dierinne fråze:

S' i fâreut dire pocwè k' dins brâmint des familles, on n' si hâbite pus, et cwand on s' rivoet às etermints, on toûne cobén l' tiesse, ci sereut ene pus longue istwere a raconter kel cene del famille "Sinte".

Cwâlités do romantî

Discrijaedje des persounaedjes.

Li romantî doet saveur discrire li caractere eyet l' fizike di ses persounaedjes. Sullon a po fé avou tos les cis ki pasnut dins les cint et des ans kel roman deure.

Kékès egzimpes :

« Marcelle, sins esse laide, n' esteut nén totafwait bele, et les djonneas ni tournicotént nén âtoû. Ele n' aveut portant nén l' air grandiveuse. Ki do contrâve. On lijheut puvite ene miete di rgret so s' vizaedje, ene sacwè d' on pô trisse divins ses ouys, vola tot. »

« Li mwaisse di scole loukive li veye a s' façon. Por lu, persone ni pleut esse totafwait bon. Li djintiyesse, ci n' esteut k' ene sipexheur di vierni k' on mete tertos po catchî ses sintimints. »

Li lingaedje des persounaedjes.

Brâmint des persounaedjes djâznut walon.

L' indjenieur francès, Félix Dumont, a fwait ses scoles a Lidje, et l' djâze ene miete, lu eto.

Yanneke, en Flamindje, djâze e francès avou l' accint flamind (rashiou insi) à cmince. Mins e 1935 k'

ele s' a astalé a Viyé, ele s' a metou e walon.

Li notâre di Lidje, li mayeur, li tchîf des pompîs, i djâzèt tertos walon (çou ki s' pout Bén, des trevéns kel roman s' passe).

Les dvizes en inglès (dâ Vî Stone) ey e flamind (cwand i vont al mer) sont ratournêyes e walon.

On wåde li tecse francès:

*po sacwants djâzaedjes da Felix Dupont et da Yanneke.

* Po les letes ricmandêyes d' èn advocât.

po les mots techniques des papîs d' notâre.

* Po les bokets d' gazete e francès.

Sullon va eto eployî l' francès po dire des spots francès ki lyi vont permète di fé des djeus d' mots e walon. U do loyî foirt plaijhanmint si spoûle. Metans :

Ici, vous êtes vraiment tombés le cul dans le beurre. Ki vleut i dire à djusse. Nos djhans cobén d' ene sakî k' i "fwait s' boure, u k' i flote e boure...

Manaedjmint do suspinse.

Sapinse a Jeanine Robiane, kel dit sol coviete do drî do live:

Li famille Sinte, c' est ene istwere ki s' sitind so des anêyes, mins, tot l' lijhant, on n' voet nén l' tins passer. On s' acrotche d' ene pådje a l' ôte, on vout todî ndè sepi pus long et c' est tofer ene sacwè d' novea k' aspîte.

Li technique di suspinse est foirt dilé l' cene des fouytions d' tévé : al fén di

tchaeke tchaptrê, on nos dene ene novele k' i fât passer à tchaptrê d' après po saveur cwè.

Li langue walone del "Famile Sinte"

Co on côp, Sullon mostere si fene kinoxhance do motlî walon. Mins i n' est nén si rwaitant pol croejhete.

Racmoirdance di des vîs mots.

Sullon ndè profite po rmete a l' oneur des vîs mots k' on n' kinoxhe pus tant, come :

* « ranse » (bressârd di doû)

* loyaedje do bindea (confirmâcion).

* câzaedje del crâsse linwe (zezeyaedje).

Consyince do livea des mots e walon.

kendal : mot rwaitî pàs Walons zelminmes come ene miete drole:

La, Monmon avouwa k' i n' coprindeut kendal (minme ki ces mos la ont fwait rire Yanneke)... Ele dimora sol soû, et s' aprestêve a lzî fé on ptit sene del mwin s' i s' ârént yeu rourné, mins "kendal !", come direut Monmon.

cânoye : mot foirt traitant (insultant):

Si vos djhoz mây a ene Walone ki c' est ene cânoye, vos frîz Bén do conter vos oxheas.

Li croejhete.

Sullon eploye voltî l' aduzoe "paret".

Lu, paret, pok' i s' syntaxhe Bén dins s' pea, i lyi faleut,

divant tot, shuve ses idêyes.

Rissaetchaedje do prono sudjet â(s) rwaitant(s):

Estént zels cwate cwand il ont-st arivé e Katanga.

Mins i shût brâmint pus lâchmint li rîle des aidants viebes :

Dji n' vou nén m' astârdjî (po : dji n' mi vou nén astârdjî). Insi, i n' fwait ki do shuve les dujhances do djâzé walon do 20inme sieke. Sullon n' a mây sitî minbe d' ene soce di scrijheus.

Djeus d' mots.

Sullon scrît avou toplin des djeus d' mots, foirt féns, on pô a môde des pinsêyes da Pierre Faulx. À resse, gn a on djeu d'mot dedja dint l' tite luminme : li famille "Sinte" n' est nén l' sinte famille !

Co des djeus d' mots so "sinte":

Elle aveut vint-ût ans cwand ele meta les pîs e l' Beldjike, et come si no d' famille, c' esteut "Sinte", et k' ele n' aveut mây pont cnoxhou d' ome, dji vos lai fé tos les djeus d' mots ki vs voloz; (djeu d' mots avou "sinte" et eto "sinti").

Li deujhinme feme da Victor si lome Magrite, mins ele si fwait lomer Greta, come Greta Garbo, ene vudete d' adon. Sullon î rva gaiymint:

Ele n' aveut k' a candjî l' prumire lete di "Garbo" po dner l' no d' ene pitite biesse ki les pexheus rcwerèt (djeu d'mot avou warbô, coinrece di "waerbâd").

Ôte djeu d'mot:

I pike ene tiesse el fosse al pissene; on l' oya criyî, pus

pus rén (sins djeu d'mot)
(sic). Mins gn a on djeu d'
mot inte « pus rén » eyet «
purin ».

**Corwaitaedje d' èn arimea
e walon**

"ETERNITÉ"
(Robert Mayence)

Robert Mayence a vnou à
monde e 1925 et mori e
1996. C' esteut on scrijheu
e walon do pays d' Djumet.
Il a moussî a l' ALWAC
diviè 1981 et scrire des
arimeas eplaidîs dins l'
Bourdon. Els a rashonné
dins des lives, sipårdous
emey ses soçons, dizo
titraedjes:

- * Èm vî coron (1983).
- * Del vesprêye a l' aireur.
- * El tins ki passe.
- * Mawes et rizetes.
- * *Sonnets et rondeaux
wallons.*

Il a scrît eto deus rimêyès
sinnetes

- * Adan et Eve e paradis
(1982).
- * Djouweus d' cwâtes
(1985).

Ene ramexhnêye di ses
arimeas a rehou e 2003
ås eplaidreyes do Bourdon
dizo l' tite "Pluctaedjes".

Di s' mestî, Robert
mayence esteut indjenieur
tchimisse. Si aveut i bouté
lontins e Congo.

**Les tinmes da Robert
Mayence.**

Gn a des classikes mins
eto des sacwès k' on n'
voet waire e walon :

- *des arimeas so l' Afrike.
- * des arimeas sol tchimeye,
li Grand Cpetaedje [Bing-

bang], li lwè da Lavoisier.
Dji vos cåze di :

Eternité.

*El fornâjhe ki rostît l' solea,
Les pires, les aiwes, nos
blancs oxheas
Ont stî skepyîs dins l'
minme dinrêye
Ki, dispu des miyârd d'
anêyes,
S' dismantche dins l' niût d'
l'eternité,
Mins, sins rlâtche, erclape
les bokets
Eyet rmaçnêye ene nouve
istwere.
Didins les dloujhes, a côps
d' tonwere,
Air, feu, sâvlon, dins leus
candjimits
Divénront ptete do fier, do
vint,
Et rén m' morrè di nos
poûssires (poûchêre)
El djoû k' s' espeyrè nosse
boune tere
Po rfè d' nosse monde on
meyeu pwin.*

*Magrouyîs, spotchîs dins
ses mwins,
Nos n' ershonrans pus a
grand tchoi (tchôsse)
Cwand l' Bon Diu prustirè s'
nouve pâsse.*

*Adon, dj' vôreu, come on
pâwion,
Co pus ledjir k' on greye
ploumion,
Sins coir, sins pwès, come
les pâcaedjes,
M' evoler houte des gris
nouwaedjes
Eviè l' trefond do bleu stoelf
Etot roviand l' ome ki dj' a
stî;*

*Tot ossu rade k' el loumire
court,
À diale, bén lon erî del tere,
Et rmoussî dins l' noer trô ki
boût,
El tins d' rastokî l' prumî oû,*

*Tote el foice di mi âme
resserêye,
Dins ene estritchote di
foumire.
El sinte espiter et brotchî
Po ndè fé rcrexhe on nou
stoelf.
Dins l' pus groûlant d' tos
les dalaedjes,
Em dispâde disk' à dbout
des âdjes.*

(Foû di: Pluctaedjes, Ed. El
Bourdon 2003.)

**Corwaitaedje di l' arimea
"Eternité "**

Di s' mestî, Robert
Mayence esteut tchimisse.
Dins l' arimea "Eternité, on
rtrove tote ene rîlêye d'
atuzes di s' mestî, et eto di
ses croeyances rilidjeuses :

- * Li lwè d' Lavoisier :
- El fornâjhe ki rostît l' solea,
les pires, les aiwes, nos
blancs oxheas, il ont stî
skepyîs dins l' minme
dinrêye (kel cene ki), dispu
des miyârd d' anêyes, ès
dismantche dins l' niût d'
l'eternité, mins, sins rlâtche,
erclape les bokets.*

Li cour do solea, les pires,
evnd sont fwais d' atomes,
ki s' rimaxhnut mins ki n' si
svintèt nèn [ne se
sublimant pas] : gn a rén ki
s' piede, gn a rén ki s'
wangne, totafwait candje
fok di cogne.

- * Li teyoreye electronike do
cpetaedje des atomes,
ezès hôtes timprateures,
avou des hôts tinkias
electrikes (aloumires) k' est
en erote dins les bombes
atomiques [fission nucléaire]
:

*Didins les dloujhes, a côps
d' tonwere, air, feu, sâvlon,
dins leu candjimits*

divénront ptete do fier, do vint.

* L' atuzlêye di l' "univier årmonica" [théorie de l'univers accordéon] ki n' si stindrè nén tofer, mins si stind pu si racrapote... :

Et rmoussî dins l' noer trô ki boût, el tins d' rastokî l' prumî oû

po si ristinde après :

El sinte espiter et brotchî, po ndè fé rcexhe on noû stoelî.

* Li metansicôze : mågré tos ces candjmint la, c' est bén lu ki vike co, pa si âme. Tote el foice di mi âme resserêye, dins ene estritchote di fougure.

Dins l' pus groûlant d' tos les dalaedjes, èm dispåde disk' à dbout des âdjes.

* Li fwè en on Grand Askepieu, on Bon Diu ki moenne l' atelêye tchimike. *Magrouyîs, spotchîs dins Ses mwins, nos n' ershonnrans pus a grand tchoi cwand l' Bon Diu prustirè s' nouve pâsse.*

Ratournaedje do prumî coplet so "Toudi"

On-z a dmandé sol djâspinreye "Toudi" li ratournaedje del prumire estrofe, pa des djins ki cnoxhnut ene miete li walon, mins eto des ôtes lingaedjes.

Vocial li cene da André Dumoulin, on "Toudisse" (djâspineu so "Toudi") ki dmeure e Panama. en inglès :

Eternity

*The furnace that roasts the sun,
The stones, the waters, our
whites bones*

Were created in the same matter

That (the one which), since billions of years

*Melts in the night of Eternity
Over and over, recycling its particles*

*To rebuild a New History
e francès :*

Eternité.

La fournaise qui brûle dans le soleil

Les pierres, les eaux, nos os blancs

Ont été créés dans la même matière

Que (celle qui) depuis des milliards d'années

Se fond dans la nuit de l'Eternité

Mais, sans relâche, recolle ses morceaux

Pour rebâtir une Histoire nouvelle...

e castiyan.

Eternidad.

La hogera que arde en el sol

Las piedras, las aguas, nuestros huesos blancos

Se creó en la misma materia

Que (aquella que) desde billiones de años

Se despliega en la noche de la Eternidad

Pero, sin cesar, recicla sus particulas

Para recrear una nueva historia...

Li walon n' est nén moirt.

« LI BLANKE DAME »

Djôzef vos m' alez copyî cénk pådjes di « Dji m' doe tni pajhûle a l' otocâr (e walon dins l' tecse). On vout ki, emey tos les romans lingaedjes, c' est l' walon k' âye li pus di rmanances d' ene langue tîxhone, li flamind. C' est brâmint dpus, dit-st on, ki les sacwès kel francès d' Swisse a hapé d' l' almand. Portant, po ratourner e flamind li fråze cial âdzeu, dji n' irè nén lon avou m' neyerlandès. Si on cwirt aspoye sol francès, adon, ci seré: Djôzef, sicrijhoz mu cénk pådjes: Dji n' doe nén fé des biestreyes dins l' otocâr, u ene sacwè inla.

Ci tecse la est rsaetchî foû d' ene antolodjeye des belès letes e walon, di 1970 a 1990. Ene miete pus lon, on s' pôrè tolminme siervi do flamind po vey clair. Li blanke dame, c' est pâr « een blanke dame » (e neyerlandès dins l' tecse) ene tote blanke djin avou on bladje vizaedje, a mode di l' Aviedje. Et, tot l' restant do racontaedje, ciste apâricion la va waeranti Djôzef, on roufion todi dins l' lune, d' atraper co des ôtes pûnicions. Ene ôte sipoûle (do minme live) a come tite « Li blanke leuve » (e walon dins l' tecse). C' est ene blanke lovrèse, ki caweye âtoû del pire Heina, dins les bwès d' Wérisse, li viyaedjes âs dolmens et âs menirs.

On eplaide brâmint e walon, mins gn a waire di

rlomés lives. Les gazetes di Walonreye, come "Vers l'Avenir", ont cobén, dins leus pådjes cultureles, on ptit ârtike e walon, sovint a môde di racontroûle do vî tins. Et dins « Toudi », li moefî d' ene soce redjonalisse moennêye pa José Fontaine, on trove kécfeye on long papî e walon da Lucyin Mahin, avou, al fén, sacwants målâjheys mots esplikés e francès : saiwoe: égouts; hamtea, hameau (e walon et francès dins l' tecse). Lucyin Mahin boute come ârtisse e Marok, çou ki mostere kel walon n' est nén fok eployî come lingaedje del mājhon. Sapinse a Fontaine et Mahin, l' eployaedje do walon va avou l' tuza redjonalisse, on movmint ki vout fé del Wwalonreye ôte tchoi k' ene sitindêye economike, mins ene vraiye kiminâlté, dislaxheye del francophonreye brusselwesse.

Ces djins la rhazixhèt tofer li clâ po tot çou k' est pâr walon come li prôpe lingaedje del Walonreye. Mins cisse soce la ni parpinse nén fok li langue, (mins eto tote li culteure walone). Disk' asteure i gn a nou standardijhî walon ki sereut eployî totavâ. So ç' pont ci, avou, c' est co l' esprit d' clotchî, bèn cnoxhou, ki vént ponde si nez.

Onk dins l' ôte, on pout pârti l' walon e troes trokes di pârlers : li walon d' Lidje, li walon d' Nameur et d' l' Ârdene, eyet l' walon d' Tchârlerwè et del Lovire (çou k' on lome li « Cinte »).

Les diferinces ni sont nén pus grande ki inte l' Ouwess-flamind et l' limbordjwès mins l' idêye di rmete eshonne les accints, en on cmon scrît lingaedje, a bèn do mâ d' passer el Walonreye.

Li walon est bèn khâyî dins les motîs et les croejhetes (di Lidje) mins Nameur et Tchâlèrwè n' elzès vlèt nén shuve. Gn a on decret so les lingaedje do payis ("les langues endogènes") el kiminâlté francesse. Mins, di l' avisse minme des cis ki l' eployèt, gn a waire yeu d' adierça po kel walon âye ene plaeece oficire dins l' Beldjike francofone.

Dilé l' walon, et totes ses sôres, on djâze eto picârd, (gâmet) et tchampnwès el Walonreye, et ces troes lingaedjes la sont pus près do francès k' do walon. Li picârd, c' est l' lingaedje d' on payis metou dilé l' frontire francesse, dins l' cotoû d' Tournai. Li tchampnwès est djâzé sol vâ di Smwès, disk' à Floravile. Di ttâtou d' Àrlon, et e sacwants viyaedjes metous astok del kiminâlté tîxhon-câzante, on djâze lussimbordjwès u almand mozelike. Tos ces ptits lingaedjes la sont eto ricnoxhous dins l' decret, çou k' est co metou des xhames el voye po fé on lingaedje unifyî pol Walonreye.

Li walon a des sons foirt deur, ki vnèt del goidje, c' est câzu come l' almand. Dins les scrîts, on trove ene câkêye di voyales di totes les cognes et toplin des faflotes, et sacwantes n'

egzistèt nén ddja so ene taprece ordinaire. Les mots n' ont nén sovint ene drovowe sillabe à coron. Ci walon la sereut foirt vî et sons provnèt do gâlwès et do plat latén d' sôdârd, come on câzéve do tins da Julius Caesar. C' est nén mi k' a ponou cisse sincieuse atuzlêye la, mins si a-t ele a l' air d' asgur.

Sol tins ki dj' catoûne li Walonreye et c' est câzu tos les djoûs, dj' ô toltins djâzer walon. Li lingaedje n' est nén moirt do tot. Emey les houyeus et les ovrîs des foidjes, c' esteut l' lingaedje d' atôtchance corant. Dins l' beur et dins les corons, on n' câzeve ki walon, et minme les Flaminds et les Itâlyins el câzént avou les efants e leus mājhones. Sacwants did zels sont asteure des minisses u des pârlumintîs. Dins les colidôrs des Congrès Socialisses et minme dins les poices do pârlumint walon, gn a tenawete deus francs Walons ki copinnut dins leu langue. Mins, cwand gn a ene troejhinme djin ki s' vént stamper dlé zels, u bèn cwand l' câzaedje divént ene miete tecnike, i s' rimetèt otomaticmint à francès.

Gn a eto l' contrâve: ene bate di dvize ki s' enonde e francès, mins do còp k' i gn a ene miete di fiyâte inte les câzeus, i passèt, come après on scret messaedje, à walon. Come troejhinme djin, t' es la stampé come on bâyard ki tént l' tchandeale.

Ca m' arive cobén ki deus Walons, des pareys a mi

(gaztîs) tot d' on côp, à fén mitan d' ene bate di dvizes , kimincèt a eployî des ratourneures e walon. Mins c' est come ene sôre di djeu, et on sait bèn k' on irè nèn pus lon.

Insi, li lingaedje est eto on sene po mostrer li ci k' est d' ene sadju eyet l' ci ki n' l' est nèn.

Guido Fonteyn, foû di:
Zannekin, troemoetî del soce ZANNEKIN, d' Îpe, 3inme trim. 2004, li mwaisse copeye est so:
http://aberteke.walon.org/abertekes-nl.html#g_fonteyn

En emile del Boliveye :

BONDJOÛ

Merci pour votre réponse si rapide. Je suis malheureusement bien incapable d'écrire en wallon... mais j'aimerais - malgré la distance - pouvoir apprendre quelques bases. Existe-t-il une méthode audio? Depuis 22 ans je participe au processus de revalorisation de la culture aymara qui a commencé à prendre de l'ampleur à partir de la fin des dictatures en 1983. J'ai travaillé dans différents contextes, dans un petit village et à l'université, avec des sages-femmes et de jeunes étudiants des villes. Je suis anthropologue de formation et travaille comme coopérante-ong (ex-volontaire) grâce à une ong belge (Volens), au sein d'une Association aymara (TARI) sur deux problèmes:

la protection et la promotion des médecines traditionnelles et des connaissances traditionnelles en général, d'une part; et la recherche d'alternatives économiques (économie de réciprocité, économie sociale, etc.). A un niveau plus concret, nous travaillons avec des jeunes d'un village à la construction et mise en fonctionnement d'un petit (très petit!) centre culturel et éducatif où ils apprendront à réaliser eux-mêmes la récupération de l'histoire locale, de la langue, etc.

Voilà de façon assez résumée mon travail ici. La Bolivie vit aujourd'hui une situation politique fondamentale puisque après plusieurs événements et marches des peuples Indiens (ici on dit "Originaires") les Boliviens vont avoir la possibilité de refaire leur Constitution grâce à une Assemblée Constituante qui devrait être mise en place en août 2005. Il sera donc possible de restructurer le pays à partir des différences régionales et culturelles, qui ici renvoient quand même à des différences de civilisations (occidentale / amérindienne).

L'expérience belge dans ce domaine est intéressante pour nous (enfin, ce que j'en connais). C'est un énorme défi, compliqué, car la population amérindienne est majoritaire (62 %), environ 5.500.000 habitants, mais elle n'a pas de représentation politique unifiée, donc un poids politique insuffisant pour pouvoir véritablement

intervenir sur le devant de la scène.

En ce qui concerne le wallon et les cultures wallones, à tant penser et vivre au contact de la culture des autres et si loin de mes origines, j'ai commencé à sentir la nécessité de réfléchir à ma propre identité, assez compliquée en fait puisque j'ai vécu en France dans ma jeunesse, et que je ne connais donc pas très bien la Belgique: mais malgré tout, la Wallonie et les Ardennes font partie de moi car mon père a toujours été très fier d'être wallon et ardennais, lui même parlant un peu le wallon. Ma grand-mère vit à Wépion, près de Namur. En fin d'études, j'ai fait un mémoire en Gaume, sur les représentations spatiales à Harnoncourt!

Voilà. Je vais m'inscrire dès que possible au bulletin. Bonne continuation.

En aymara, à bientôt se dit: "jikisiñkama...".

Jacqueline Michaux

L' ALFABET AYMARA

L' alfabet oficir aymara a vint shijh (26) cossounes eyet troes (3) voyales. C' est on sistinme fonemike, la ki tchaeke foninnme riwaitî est rpezinté pa ene seule lete. Bèn seur i n' est nèn parfait, la ki dins les diferins diyalekes, i gn a des foninnme ki n' ont nèn stî rprizintés dins l' alfabet. Mins c' est * bèn cnoxhou ki dins nol ôte lingaedje del Daegn i gn a-st ene relâcion bi-univoque inte les foninnmes eyet les letes *, c' est pocwè, i gn a mezâjhe di *convincions d'

ortografeye*, come li cene di cist alfabet chal.

Dj' a metou inte sitoeyes les bokets interessants (po nozôtes); c' est èn alfabet k' a stî fwait pa des sincieus, avou aspoya oficir et tot; mins fwait po on *vicant* lingaedje, po scrire li *lingaedje* (nén les pârlers) et scrire di ttafwait (nén fok del powezeye); et leu concluzion c' est l' minme ki Lorint Hendschel aveut trové à cmince do rfondaedje: - l' ewalisté inte lete eyet oyon, ça n' egzistêye nén, nole pârt. - l' ortografeye c' est djusse si mete d' acoidr sol manire di scrire on lingaedje.

Pablo Sarachaga.

LI BON DIU LEU-Z ÂMES.

Georges Michel, c' est on scrijheu e walon do payis d' Fosse. Aveut stî lontins prezidint des WASAB (Walons Scrijheus d' après l' Ban-Bwès). Il aveut skepyî a Velinne li 30 di djulete 1928. Il a morou a Fosse li 10 di fevrî 2005.

Georges Michel aveut pacô scrît des spoûles foû do cåde classike des scrijhaedjes e walon (viyaedjes del Walonreye, di 1900 a 1960). Come "Ene sibarante discoviete", la k' i raconte l' istwere d' ene mission ki rvént e l' Walonreye e l' an 6000, après on nouzome petaedje atomike, et rtoumer, sins saveur çou k' c' est, so l' coledjåle di Fosse. Si pådje Eternete : http://rifondou.walon.org/michel_djor.html

Raymond Mouzon, pus sovint lomé l' abé Mouzon,

u, emey ses copleus "l' abé". Il aveut skepyî a Nûviè li 26 d' awousse 1929; si a-t i morou à Tchestea li 13 di fevrî 2005.

Li grand enondeu do walon a scole dins l' province do Lussimbork, il aveut metou so pås so fotches li CIDWEL, li cinte di documintâcion pol walon (eyet l' gâmet) e scole. Il aveut eto stî on pilé des bates di recitaedjes e walon po ls efants, do Librâmonissime (on djeu inte tos les viyaedjes do ban d' Librâmont, avou des kesses sol kinoxhance do walon). Il a eto dit ene cwénzinne di messes e walon, po les fiesses del Walonreye a Librâmont. Mins si pus grosse bouye, kécfeye, ça a stî ses inketes sol walon do payis do Tchestea. Il a insi rashonné des hopeas d' foyoûs, et les rarindjî. L' ovraedje d' endè fé on motî est asteure riprin pa Jean-Marie Pierret. On pôreut motoit aveur on "Gros motî do Tchestea" po 2006. Il esteut mimbe di l' SLLW. Riprin dins l' antolodjeye "Scrijheus d' Ârdene".

Li feme da Emile Petcheur, onk des scrijheus di nosse gazete, est eto revoye. Nos sohaitans a Mimile brâmint do coraedje, et di n' nén leyî ouve avou l' walon, asteure ki ses rimas did dinltins ont stî eplaidîs. Et pocwè nén scrire po walon did dimwin ?

ETA

L' ETA (prumirès letes di Euskadi 'ta Askatasuna, Payis basse et liberté e basse), c' est ene organizâcion ârmêye clandestine,

di clintcha marsisse, ki vout dislaxhî l' Payis Basse di l' Espagne.

L' ETA vout avni, âd triviè del lûte ârmêye, a l' indepindance do Payis Basse espagnol, et askepyî èn Estat ki comprindreut, avou, li Navarre espagnole eyet li Payis Basse francès.

L' ETA a skepyî li 31 di djulete 1959. À cmince, brâmint des djins estént avou zels, nén rén k' à Payis Basse, mins eto dins l' restant del Sipagne. On vout ki l' ETA âye sifî padrî l' macsâdaedje, e 1973, da Luís Carrero Blanco, k' esteut adon tchîf do govienmint eyet metou po prinde li plaeece après l' dictateur Franco. Cist atintat la a brâmint stî les câzes kel redjime frankisse a tourné a cou d' poyon.

Mins a pârti di 1974, la ki les touwaedjes di l' ETA divnît todi pus aveules, et acsure des inocins, l' organizâcion va schetler e deus. Gn è va-st aveur ene coxhe lomêye ETA militåre, avou brâmint des egzilés ki viként à Payis Basse francès et ki volént si bate militårmint. L' ôte schetla, lomé ETA politico-militåre, c' esteut purade des abshuveus ki dmorént à Payis Basse espagnol et ki veyént pus voltî les accions politikes.

E 1976 les poli-milis tchoezixhît crândimint li voye politike, et leyî l' voye militåre à resse. Di ces trevéns la, il ont moussî e l' Etinte Nâcionalisse di hintche Euskadiko Ezkerra (hintche des Basses, e basse).

E veyant k' i n' ont pus leu plaeece emey li soce, e 1977 les cmandos speciås (bereziak) di l' ETA politico-militåre si rmetnut avou l' ETA militåre.

E 1982 li govienmint cintrå espagnol waite d' arindjî les bidons avou l' cowâlicion Euskadiko Ezkerra po mete ene ahote al violince. On rclame ene amnisteye po les mimbes di l' ETA ricwerous ou e prijhon. Pol discandje, l' ETA si djoke di ses activités militåres. L' ETA politico-militåre si dismantchrè leyminne ciste anêye la, paski ses militants n' ont pus vlou eployî l' violince po-z adierci leu cõp.

(Èdåme d' årtike di Wikipedia, li libe eciclopedeye... a shûve). â